

### Тема 3. 1. Предмет і завдання дидактики. Сутність процесу навчання.

#### Закономірності і принципи навчання. Зміст освіти у сучасній школі.

Дидактика (з грецьк. *didaktikos* – повчаючий, *didasko* – вивчаючий) – розділ педагогіки, наука (система знань), що вивчає і розробляє цілі, зміст, методи, організацію навчання.

Вважається, що першим почав використовувати цей термін німецький педагог Вольфганг Ратке (1571—1635), який тлумачив дидактику як наукову дисципліну, що досліджує теоретичні та методичні засади навчання. Статус науки дидактика отримала завдяки працям чеського педагога Я.-А. Коменського, який у книзі «Велика дидактика» (1632) виклав основні принципи навчання і форми його організації. Він автор існуючої класно-урочної системи, поділу учнів на класи, навчального часу — на навчальні роки, чверті з канікулами між ними, щоденних занять — на 45-хвилинні уроки і 10—20-хвилинні перерви. Ним були започатковані предметна система викладання за певними програмами і підручниками, екзамени наприкінці року.

У розвиток дидактики вагомий внесок зробили французькі просвітитники-педагоги XVIII ст. Клод-Андріан Гельвецій (1715—1771), Дені Дідро (1713—1784), Жан-Антуан Кондорсе (1743—1794), Жан-Жак Руссо (1712—1778) та ін. Вони закликали враховувати вікові особливості учнів у навчальному процесі, виступали за активізацію методів навчання, опиралися на досвід та спостереження за учнями, перебудову школи, демократизацію освіти в інтересах народу.

Швейцарський педагог Йоганн-Генріх Песталоцці (1746—1827) спробував поєднати дитячу працю з навчанням; розробив теорію елементарної освіти, згідно з якою процес виховання має бути спрямований від простого до складного, а навчальний процес — побудованим на основі чуттєвих сприймань. На його думку, глибокі знання можна отримати лише за умови послідовного та систематичного навчання.

Німецький філософ і педагог Йоганн-Фрідріх Герbart (1776—1841) розробив теорію ступенів освіти; намагався вирішити проблему виховуючого навчання, в процесі якого виникають різнобічні інтереси; залишив багато цінних дидактичних порад щодо розвитку в учнів уваги, спостережливості, пам'яті, мови.

Значний внесок у дидактику в XIX ст. зробив німецький педагог Фрідріх-Адольф-Вільгельм Дістервег (1790—1866), який очолював рух прогресивних учителів проти так званих регулятивів — реакційних освітніх законів пруського уряду, проголошував прогресивні принципи дидактики: природодоцільності, культуродоцільності, самодіяльності; створив дидактичні засади розвиваючого навчання. Він вважав, що засвоєння учнями знань можливе лише за умови виявлення ними активності у процесі навчання.

Російський педагог К. Ушинський (1823—1881) в основу свого бачення завдань педагогіки поклав ідею природодоцільності, народності початкового навчання. Він наполягав, щоб навчання будувалося з урахуванням психологічних особливостей учнів, від учителів вимагав глибоких знань, які виходили б за межі окремого предмета, дотримання таких дидактичних принципів як систематичність, послідовність, наочність, міцність засвоєння знань. Його прогресивні дидактичні принципи і методи викладання сповідували В. Водовозов, М. Корф, О. Остроградський та ін.

В Україні у XIX ст. помітною була постать Олександра Духновича (1803—1865), який у Закарпатті, що тоді було у складі Австро-Угорської імперії, створював підручники для народних шкіл, брав активну участь у культурно-освітній діяльності. Його твори «Книжица читальная для начинающих», «Краткий землепис для молодых русинов», «Сокращенная грамматика письменного русского языка», «Народная педагогия» певним чином допомогли у відкритті на Закарпатті понад 70 початкових шкіл.

Автором кількох підручників був Борис Грінченко (1863—1910). Незважаючи на заборону царського уряду, він викладав у школах українською мовою, видав «Словарь украинского языка» в 4-х томах, а також «Українську граматику до науки читання й писання».

До теорії навчання значний внесок зробили російські психологи Павло Блонський (1884—1941), Лев Виготський (1896—1934). Завдяки їх працям дидактика як система виховання в школах у 30-ті роки ХХ ст. стала більш обґрунтованою, завершеною.

Видатним дидактиком-практиком ХХ ст. був вітчизняний педагог Василь Сухомлинський (1918—1970), який розвинув ідею розумового виховання дитини під час навчання та практичної діяльності у педагогічній справі. У 50—80-х роках ХХ ст. розробці теоретичних питань дидактики приділяли увагу багато вітчизняних та зарубіжних учених-педагогів, а також психологів.

Дидактика як складова педагогічної науки постійно поповнюється оригінальними ідеями завдяки знахідкам творчо працюючих учителів, педагогів-новаторів. Нині педагогічній громадськості широко відомі імена таких майстрів педагогічної праці, як В. Шаталов, С. Лисенкова, Ш. Амонашвілі, М. Щетинін, Є. Ільїн та інші. Сучасна дидактика запроваджує нові підходи до навчального процесу — його кібернетизацію, «гнучкі технології», модернізовані методи і форми навчання. Зберігаючи цінні ідеї традиційного навчання, вона сприяє вдосконаленню освіти і навчання відповідно до вимог суспільства.

Навчання, як один з видів людської діяльності, має двосторонній характер, тобто складається з двох взаємозв'язаних процесів - викладання і учіння. У процесі навчання проходить взаємодія між тим, хто навчає, і тим, кого навчають, а не просто вплив одного на іншого. Вчитель може безпосередньо навчати через систему завдань. Результативність процесу навчання залежить від: стилю спілкування та впливу навколишнього середовища.

Процес навчання складається з таких компонентів: цільовий, стимулююче-мотиваційний, змістовий, операційно-дійовий, контрольно-регулюючий, оціночно-результативний (мета, завдання, зміст, методи, засоби, форми організації навчання, досягнуті результати).

**Суть навчання** розглядається в педагогіці, виходячи із етапів в організації пізнавальної діяльності:

- сприйняття навчального матеріалу.
- осмислення теоретичних закономірностей та способів вирішення навчальних завдань.
- закріплення одержаних знань через систему вправ, самостійних робіт, додаткових роз'яснень.
- знання включаються в міру наявних можливостей в практичну діяльність.

На всіх етапах знання контролюються і перевіряються, що дозволяє вносити корективи в процес навчання, зберігаючи загальний хід руху пізнавальної діяльності від першого етапу до наступних.

**Процес навчання виконує три основних функції:**

- освітня – основна, визначальна; головне призначення навчання – формування спеціальних і загальнонаукових умінь і навичок;
- виховна – забезпечує в процесі навчання формування світогляду, духовних, моральних, трудових, естетичних уявлень, переконань, поглядів, ідей;
- розвивальна – забезпечує процес розвитку особистості, розвиває її сприйняття, мислення, волю, емоційну і мотиваційну сфери.

### **Основні компоненти навчального процесу:**

1. *Мета навчання.* Визначається умовами розвитку суспільства та набутим досвідом у формуванні підростаючої особистості. Життєва і соціальна компетентність учнів, громадянське виховання є стратегічною метою 12-річної школи, що передбачає розвиток і саморозвиток учнів на основі повноцінного використання внутрішнього потенціалу особистості.

2. *Завдання навчання.* Впливають із мети навчання і дають змогу здобувати знання, набувати вміння і навички згідно з навчальними планами та програмами.

3. *Зміст освіти (навчання).* Стрижнем його є чітко окреслена система знань, умінь та навичок, якими повинен оволодіти учень протягом навчання у школі.

4. *Методи навчання.* Основні способи навчальної роботи вчителя та учнів, за допомогою яких здобувають певні знання, вміння і навички.

Метод навчання – спосіб реалізації цілеспрямованої двосторонньої взаємодії учня та вчителя, спрямованої на озброєння учня знаннями, уміннями, навичками.

5. *Засоби навчання.* Підручники, посібники, комп'ютери, навчаючі контролюючі машини, спортивні знаряддя, за допомогою яких учні здобувають знання та удосконалюють навички.

Засоби навчання – матеріальні та нематеріальні (духовні) цінності, які сприяють підвищенню ефективності процесу навчання.

6. *Форми організації навчання.* Сприяють свідомому засвоєнню навчального матеріалу, оволодінню відповідними уміннями та навичками. Основною формою навчання у школі є урок, додаткові форми — факультативні заняття, гурткова, секційна робота, різноманітні конкурси, олімпіади, спортивні змагання тощо.

Форма навчання – зовнішнє вираження цілеспрямованої двосторонньої взаємодії учня та вчителя, спрямованої на озброєння учня знаннями, уміннями, навичками.

**Принципи навчання** – вихідні положення, на які потрібно спиратися в практичній навчальній діяльності. Виділяють такі принципи навчання:

- Принцип особистісно орієнтованого навчання – спрямованість навчального процесу на розвиток цілісної особистості, організація навчання на засадах поваги до особистості.
- Принцип виховного навчання – полягає в підвищенні виховного аспекту навчання, у посиленні органічного зв'язку між набуттям учнями знань, умінь, навичок та розвитку духовності особистості, формуванні ціннісного ставлення до світу, до інших людей, до засвоєного навчального матеріалу.
- Принцип зв'язку з життям – полягає у використанні на заняттях життєвого досвіду, розкритті практичної значимості знань, застосуванні їх у практичній діяльності.
- Принцип науковості полягає в тому, що навчальний матеріал повинен носити науково обґрунтований характер, відповідати певній галузі науки та сучасному рівню її розвитку.
- Принцип системності та послідовності навчання – вимагає чіткої структурної організації навчального матеріалу, раціонального поділу його на окремі смислові фрагменти, послідовності викладу навчального матеріалу, логічного переходу від засвоєння попереднього матеріалу до нового. Системність здобуття знань забезпечує системність мислення людини.

- Принцип наочності навчання – базується на єдності абстрактного і конкретного, матеріально-предметного, наочно-образного, словесно-знакового і передбачає навчання на основі живого сприймання конкретних предметів, явищ дійсності або їх зображень.
- Принцип формування активності та самостійності – передбачає широке використання в навчанні проблемних методів, задіяння всіх психічних процесів, які сприяють активізації пізнання.
- Принцип індивідуального підходу у навчанні – полягає у врахуванні рівня розумового розвитку, індивідуальних характеристик, проявів психічних процесів, знань та умінь людини.
- Принцип оптимізації навчання – передбачає комфортні умови для нормального самопочуття; сприятливі умови навчання (приміщення, навчальне обладнання, підручники тощо); морально-психологічний клімат; естетичні умови навколишнього середовища; розуміння життєвої перспективи тощо.

У процесі навчання виділяють дві сторони: викладання та учіння.

Діяльність учителя під час навчання називають викладанням. Вона містить у собі такі структурні компоненти:

- планування, що здійснюється головним чином через складання календарно-тематичних і поурочних планів;
- організація навчальної роботи передбачає здійснення діяльності щодо виконання певного плану та включає два основних етапи: підготовчий та виконавчий;
- стимулювання уваги учнів до даної теми тісно пов'язане з організацією. Основним завданням є залучення учнів до вивчення певного матеріалу; пробудження їх активності, пізнавального інтересу, розвиток почуття обов'язку та відповідальності;
- контроль – перевірка засвоєння учнями навчального матеріалу, що здійснюється у формі усних відповідей на запитання, перевірки письмових робіт тощо,
- аналіз результатів навчання необхідний для визначення можливих причин недоліків у процесі навчання і подальшого їх удосконалення;
- оперативне внесення коректив в організацію викладання.

Учіння – система пізнавальних дій учнів, спрямованих на розв'язання навчально-виховних задач. В основу характеристики процесу учіння покладена ідея діяльнісного підходу (Виготський Л.С.): розвиток людини (особистості) здійснюється через предметну діяльність. Відповідно до діяльнісного підходу в учнів повинні в ході навчання формуватися не знання як такі, а певні види діяльності, в які знання включаються як певний компонент. Разом з тим необхідно пам'ятати, що без знань неможливо здійснювати діяльність.

Існує два типові варіанти навчальної діяльності учня:

1. Навчальна діяльність під керівництвом учителя: прийняття пропонованих ним навчальних завдань і плану дій; здійснення навчальних дій і операцій для розв'язання поставлених завдань; регулювання навчальної діяльності під контролем учителя і самоконтролем; аналіз результатів навчальної діяльності, яка здійснювалася під керівництвом учителя.

2. Учіння у ході самостійної роботи (планування або конкретизація завдань своєї навчальної діяльності; планування її методів, засобів і форм; самоорганізація навчальної діяльності; саморегулювання навчання; самоаналіз результатів навчальної діяльності).

Процес учіння реалізується під час уроку та у ході самостійної роботи на основі підпорядкування діяльності вчителя (процесу викладання). Разом з предметною діяльністю для особистості є характерною внутрішня психічна діяльність, яка здійснюється за допомогою

словесних, цифрових та інших знаків (якими найбільш активно особистість оволодіває в ході спеціально організованого навчання). Тобто навчально-виховна діяльність супроводжується внутрішнім психічним процесом засвоєння учнями навчальної інформації.

Існує декілька підходів до організації процесу засвоєння знань.

1. Н.Менчинська та Д.Богоявленський пропонують аналітико-синтетичну діяльність, застосування таких критеріїв як порівняння, асоціації, узагальнення на основі аналізу конкретних даних, підкреслюють значення самостійного пошуку ознак понять і способів розв'язання нових типів задач у процесі засвоєння.

2. Д.Ельконін та В.Давидов пропонують такий шлях засвоєння, який починається з ознайомлення школярів із загальними теоретичними положеннями, що дає можливість у подальшому ефективно використовувати більш конкретні знання.

3. П.Гальперін та Н.Тализіна розробили теорію поетапного формування знань, яка включає п'ять етапів засвоєння нових знань: 1) попереднє ознайомлення з дією та умовами її виконання; 2) формування дій у матеріальному вигляді з розгортанням усіх операцій, що до них входять (за допомогою моделей); 3) формування дії у зовнішній мові; 4) формування дії у внутрішній мові; 5) перехід дії у згорнуті процеси мислення.

Ця теорія більш придатна для пояснювально-ілюстративного методу, аніж до проблемного навчання, яке не завжди починається з предметного сприймання, а передбачає осмислення логічних задач відразу у словесній формі.

Внутрішній процес засвоєння знань складається з таких ланок: ***сприймання – осмислення і розуміння – узагальнення – закріплення – застосування на практиці.***

1. Сприймання – відображення у свідомості людини окремих властивостей предметів і явищ, які впливають у цей момент на органи відчуття.

2. Осмислення навчального матеріалу – процес мислительної діяльності, спрямований на розкриття істотних ознак, якостей предметів, явищ і процесів та формулювання теоретичних понять, ідей, законів.

3. Розуміння – встановлення зв'язків між явищами та процесами, з'ясування складу, призначення, виявлення причин явищ або розкриття різноманітних залежностей.

4. Узагальнення – передбачає виділення та об'єднання найбільш значимих рис предметів та явищ.

5. Закріплення – спеціальна робота вчителя, яка забезпечує міцне запам'ятовування, поглиблює знання, здійснює їх перенесення у нові ситуації розвиває навчально-пізнавальні вміння та навички.

6. Застосування – вміння застосовувати знання на практиці у навчальному процесі.

Ефективність засвоєння учнями навчального матеріалу безпосередньо залежить від мотивації учіння, рівня розвитку емоційної сфери школярів. Велике значення у процесі засвоєння належить самостійній і творчій активності школярів.

У сучасній педагогіці існує кілька підходів до процесу навчання.

Пояснювально-ілюстративний підхід – головне призначення у тому, щоб озброїти учнів системою наукових знань, уміннями та навичками, за допомогою яких вони зможуть не тільки отримати нові знання, а й активно використовувати їх у житті.

Програмоване навчання – важливий шлях надійного, ефективного керування процесом учіння за допомогою впорядкованого вибору навчальної інформації, удосконалення процесу діяльності і дій самих учнів.

Проблемне навчання – націлює на розвиток пізнавальних можливостей учнів, на стимулювання дослідницького і творчого підходу до оволодіння ними знаннями.

Модульне навчання. Термін “модульне навчання” з’явився в період введення програмованого навчання. Певний обсяг знань пропонувався у вигляді блоку, який необхідно було засвоїти. Кожен блок – “модуль” – мав власний змістовий аспект, власні питання для контролю рівня його засвоєння, “зворотний зв’язок” учня з машиною. Це дозволяло кожному учню, працюючи з машиною, засвоювати матеріал у власному темпі. Поступово цей підхід змінювався від звичайного викладання конкретної теми або її частини до усвідомлення модулів на міждисциплінарній основі.

В різних країнах існує свій підхід до розуміння “модульного навчання”. Існує американський варіант, литовський, німецький, російський, український.

В американському варіанті модуль – завершене 15- або 20-хвилинне навчальне заняття, яке має відносно завершений цілісний дидактичний зміст при застосуванні різноваріантних організаційних форм. Протягом дня (а це більше, ніж 24 модулі – більше 100 особистостей) у процес навчання включаються середні та невеликі групи (до 12 осіб) учнів з метою реалізації їх знань по індивідуальній програмі.

У практиці німецької освіти модуль – це така програмно-змістова одиниця відносно завершеного циклу навчання, для якої характерна дидактична відповідність цілей, форм, методів та способів роботи учителя з учнями.

Литовський варіант зміст модуля визначає на основі таких принципів: а) цільове призначення інформаційного матеріалу; б) поєднання комплексних, інтегрованих та окремих дидактичних цілей; в) повноти навчального матеріалу в модулі; г) відносної самостійності елементів модуля; д) реалізації зворотного зв’язку; е) оптимальної передачі інформаційного і методичного матеріалу в модулі.

Російський варіант розглядає нову структурно-управлінську модель школи – об’єднання шкільних модулів.

**Модуль** – це комплекс навчально-виховних закладів (початкова, середня та старша школи).

Український варіант розглядає систему модульно-розвивального навчання.

Таким чином, модульне навчання – це і організація взаємопов’язаних навчальних закладів, кожен з яких виконує свою цільову та змістову функцію навчання. Це і розгляд навчального предмета, який складається з взаємопов’язаних закінчених модулів навчального матеріалу, на кожному з яких відбивається зміст освіти, організація навчання, способи контролю знань. Це і міжпредметні, інтегративні модулі, які розробляють учительські колективи.

Модуль – це і структура навчального процесу в окремій школі, де кожен предмет розділений на змістові блоки, а учні просуваються у процесі навчання за окремими кроками, модулями, блоками.

Технологічний підхід – система дій учителя і учнів, спрямована на досягнення чітко визначеної мети шляхом послідовного та неухильного виконання певних навчальних дій в умовах оперативного зворотного зв'язку.

В українській педагогіці поняття педагогічні технології широко використовуються, починаючи з 90-х років, хоча в світовій педагогіці цей термін відомий давно. Ще Я.А. Коменський писав про пошук досконалого методу, за яким усе навчання буде йти вперед точно так, як йде годинник з правильно урівноваженими вагами. Такий метод великий дидакт порівнював з автоматом, на який приємно і радісно дивитися, бо він працює з такою правильністю, якої тільки й може досягнути в подібному випадку вмілий інструмент.

Протягом ХХ ст. було чимало спроб технологізувати навчальний процес. Радянська педагогіка, оцінюючи західну педагогіку з класових позицій, підходила до аналізу педагогічних технологій, як правило, у зв'язку з критикою зарубіжних освітніх систем.

У 70-х роках під впливом ідей системного підходу до організації навчального процесу та визначення умов його оптимізації поступово відбувся перехід до розуміння педагогічної технології як засобу повного управління розв'язуванням дидактичних проблем.

Але вже наприкінці 80-х років учені окреслюють два напрями у розвитку педагогічних технологій: використання технічних засобів навчання і “технологічний підхід” до організації навчального процесу в цілому. Саме останній напрям став основою для розробки педагогічних технологій. Перші спроби технологізувати навчальний процес були зроблені у дослідженнях з програмованого навчання, істотними ознаками якого є чітка постановка навчальної мети і поелементна, крок за кроком, процедура її досягнення.

Технологічний аналіз програмованого навчання дозволив уявити його як чіткий набір навчальних цілей, критеріїв їх вимірювання та оцінки, точний опис умов навчання. Усе разом є основою для повного відтворення певного стану навчання (Н.Ф.Тализіна, Ю.І. Машбиць та ін.)

У сучасному розумінні поняття “педагогічна технологія” вчені виділяють кілька сутнісних ознак. Технологічний підхід до навчання передбачає:

- чітку постановку вчителем цілей, їх уточнення з орієнтацією на досягнення результатів;
- підготовку навчальних матеріалів та організацію навчання відповідно до наперед визначених цілей;
- оцінювання поточних результатів, корекцію навчання, спрямовану на досягнення поставлених цілей;
- підсумкову оцінку результатів.

Технологічне конструювання навчального процесу вчені, як правило, передають такою схемою (див. Табл. 3.1):

Таблиця 3.1

### Технологічна побудова процесу навчання



Центральною у розробці технологій є проблема правильного визначення та чіткого формулювання цілей навчання. Загальні, розпливчасті цілі не сприяють вибору саме тих методичних засобів, які гарантують досягнення певного результату. Тому найперша умова побудови ефективної технології навчання – конкретизація навчальної мети на основі використання дієслів теперішнього часу: розуміє, пише, відтворює, застосовує за зразком, застосовує у нових умовах тощо. Залежно від мети опрацювання матеріалу визначається і кінцевий результат навчання.

Шлях від мети до результату – це певним способом організована взаємодія вчителя і учнів. Технологія навчання повинна мати чіткі процесуальні характеристики, які дозволяють описувати процес навчання чітко, конкретно, недвозначно, у зрозумілих учням термінах – тим самим гарантоване досягаючи передбаченого результату. У цьому відмінність технологічного підходу від звичайних методичних рекомендацій, які допускають внесення змін і не гарантують описаного результату. Технологія також може змінюватися. Скажімо, на основі контролю проміжного етапу навчального процесу вчитель вносить виправлення, зміни у подальшу діяльність. Отже, в технологічній організації навчання обов'язковим є оперативний зворотний зв'язок.

Реформування системи вітчизняної освіти має спиратися на досягнення світової педагогічної науки. Сучасна філософія освіти утверджує актуальність дослідження різних шляхів розвитку освіти з метою її подальшого вдосконалення на основі використання досягнень світової педагогічної науки.

Сучасна шкільна освіта має бути відкритою та гнучкою, готувати випускників до правильного професійного вибору. За своїм спрямуванням організація і зміст навчання покликані утверджувати гуманістичні цінності й рівновагу між людиною та довкіллям, толерантність і взаємоповагу, заперечення споживацького ставлення до буття, вирівнювання шансів дітей з різних суспільних верств та Здобуття освіти тощо (К.Роджерс, М.Форбек та ін.).

Назвемо актуальні проблеми освітніх систем у деяких країнах з високим рівнем економічного і культурного розвитку, які можуть бути покладені в основу реформування вітчизняної системи освіти:

Підвищення якості шкільної освіти потребує:

- послаблення централізації управління системою освіти;
- виділення обов'язкового набору основних загальноосвітніх предметів у навчальних планах;
- внесення змін в організацію і структуру самих освітніх систем через збільшення тривалості шкільного навчання та зближення за змістом традиційно різних шкіл;
- виділення і навчання найбільш здібних дітей;
- реалізації принципу диференціації освіти за різними ознаками;
- реалізації індивідуального та партикуляційного (коли до різних груп і підгруп у межах однорідної категорії учнів застосовуються різні методи роботи) підходів;
- розробки нових методик для учнів, яким важко навчатися;
- соціалізації дітей, тобто поступового включення їх у систему особистісних і громадянських відносин;
- перегляду методологічних основ системи освіти у загальноосвітніх закладах з позицій співвідношення етнічного, національного і загальнолюдського.



**Зміст освіти** – система наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей учнів, формування їх світогляду, моралі і поведінки, підготовку до суспільного життя, праці. До змісту освіти включаються елементи соціального досвіду, нагромадженого людством, а саме: знання про природу, суспільство, техніку і способи мислення; досвід здійснення відомих способів діяльності, що втілюється разом зі знаннями в уміннях і навичках особистості, яка засвоїла цей досвід; досвід творчої, пошукової діяльності щодо вирішення нових проблем, які постають перед суспільством, потребують самостійного перетворення раніше засвоєних знань і умінь у нових ситуаціях, формування нових способів діяльності на основі вже відомих; досвід ціннісного ставлення до об'єктів або засобів діяльності людини, його вияв у ставленні до навколишнього світу, інших людей.

Зміст освіти повинен відповідати соціальному замовленню суспільства, забезпечувати високу наукову і практичну значущість навчального матеріалу, має враховувати реальні можливості процесу навчання, забезпечувати соціально детерміновану єдність у конструюванні та реалізації змісту освіти з позиції навчальних предметів, що вивчаються в школі.

Вимоги держави і суспільства до змісту, обсягу та рівня загальноосвітньої підготовки громадян України визначає Державний стандарт загальної середньої освіти, основоположним документом якого є Базовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів.

Система освіти в Україні традиційно була централізованою. Сучасне її реформування вимагає перегляду підходів до визначення освітніх стандартів. Вони мають відображати нове бачення суспільного ідеалу освіченості, суспільні вимоги до освіти як основи соціокультурного становлення молодої людини, сприяти збереженню єдиного освітнього простору в державі, відігравати стабілізуючу та регламентуючу роль. З цією метою у 1996 р. прийнято “Концепцію державного стандарту загальної середньої освіти в Україні” — унормовано систему показників про освіченість особи. Реалізується вона у нормативних документах, які визначають суспільно зумовлений зміст загальної середньої освіти, вимоги та гарантії держави щодо її одержання громадянами.

*Державний стандарт загальної середньої освіти* – збір норм і положень, що визначають державні вимоги до освіченості учнів і випускників шкіл на рівні початкової, базової та повної загальної середньої освіти, а також гарантії держави щодо її здобуття.

Державний стандарт загальної середньої освіти, згідно з Законом України “Про загальну середню освіту” (1999), містить:

1. Базовий навчальний план середньої школи. Він дає цілісне уявлення про змістове наповнення і співвідношення основних галузей знань за роками навчання в середній школі, мінімальну тривалість вивчення конкретної освітньої галузі знань або навчального предмета, тижневе навантаження учнів на різних ступенях навчання та його структуру (державний компонент як інваріантна частина базового плану і регіональний та шкільний компонент як варіативна його частина; додаткові години на освітні галузі, індивідуальні та групові заняття; курси за вибором і факультативні заняття тощо).

2. Освітні стандарти галузей знань (навчальних предметів). Це змістова конкретизація цілей загальноосвітньої підготовки учня середньої школи в навчальних програмах з предметів, що входять до інваріантної частини базового навчального плану, а також система вимог, що визначає обов'язковий для кожного учня рівень засвоєння змісту освітньої галузі чи предмета.

3. Державні вимоги до рівня засвоєння змісту середньої освіти за ступенями навчання (початкова, основна і старша школа). Вони засвідчують досягнення учнем мети загальноосвітньої підготовки на певному віковому етапі свого розвитку; містять критерії у вигляді типових завдань і форм оцінювання рівня освіченості конкретної особи відповідно до державного стандарту.

Державний стандарт загальної середньої освіти розробляють Міністерство освіти України разом з Національною академією наук України та Академією педагогічних наук України. Затверджує стандарт Кабінет Міністрів України. Переглядають його не менше як один раз на 10 років. Державний стандарт загальної середньої освіти зобов'язує загальноосвітній навчальний заклад:

- виконувати інваріантну складову змісту загальної середньої освіти;
- визначати предметну спрямованість варіативної складової змісту загальної середньої освіти, її змістове наповнення і форму реалізації на кожному ступені здобуття освіти за погодженням з відповідними органами управління освітою;
- вибирати і використовувати освітні програми, навчальні курси, посібники до варіативної складової змісту загальної середньої освіти у порядку, визначеному Міністерством освіти України.

Процес стандартизації освітніх систем відбувається через пошук найоптимальніших співвідношень між суспільно обумовленим інваріантним “ядром” (державним компонентом) освіти, який і визначається стандартом, та диференційованими навчальними курсами (регіональним і шкільним компонентами в загальноосвітній школі).

Якість вищої освіти регулюється державним стандартом освіти, який складають різноманітні компоненти:

1. Державний компонент визначає напрями спеціальності, освіти і професійної підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями відповідно до класифікатора галузей освіти, напрямів підготовки і спеціальностей.

2. Галузевий компонент. Формується він з урахуванням державного компонента, включає освітньо-кваліфікаційну характеристику (встановлює професійне призначення й умови використання випускників, відображає мету, узагальнює зміст освіти і професійної підготовки у формі переліку умінь, визначає місце і роль фахівця у соціальній структурі суспільства, вимоги до нього, встановлює вимоги до загальноосвітнього рівня і галузеві кваліфікаційні вимоги до випускника вузу) й освітньо-професійну програму (визначає нормативну частину змісту освіти, встановлює вимоги до змісту, обсягу, рівня освіти і професійної підготовки фахівця відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня конкретної спеціальності. Подається у формі структурованої системи навчальних елементів, що формують інформаційний обсяг і рівень засвоєння знань у процесі підготовки відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики).

Освітньо-професійна програма включає цикли гуманітарної, соціально-економічної, природничої та професійно-орієнтованої практичної підготовки.

3. Компонент навчального закладу. Запроваджується з метою забезпечення відповідності рівня освіти і професійної підготовки фахівця вимогам суспільного поділу праці й мобільності системи підготовки фахівців для задоволення вимог ринку праці. Включає варіативну частину освітньо-кваліфікаційної характеристики випускника навчального закладу, яка доповнює й конкретизує кваліфікаційні вимоги до змісту освіти і професійної підготовки випускників.

Держава здійснює контроль за рівнем якості освіти і професійної підготовки за допомогою вимірювань показників якості вищої освіти студентів у процесі реалізації вузом освітньо-професійної програми підготовки. Засобом діагностики є критеріально-орієнтовані тести і психодіагностичні методики, орієнтовані на виявлення якостей особистості. Вони спрямовані на вимірювання та оцінку обсягу, повноти, системності й міцності професійних знань; дієвості й самостійності випускників, що дає змогу порівняти рівень їх з еталонними вимогами освітньо-кваліфікаційної характеристики.

***Основні джерела змісту освіти: навчальний план, навчальна програма, підручники***

Зміст освіти для всіх типів навчальних закладів відображений у навчальних планах, програмах, підручниках і навчальних посібниках.

**Навчальний план** — документ, що визначає набір навчальних предметів, які вивчають у закладі освіти, їх розподіл, тижневу й річну кількість годин, відведених на кожний навчальний предмет, структуру навчального року.

Згідно із Законом “Про загальну середню освіту” базовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів (далі — Базовий навчальний план) визначає структуру та зміст загальної середньої освіти через інваріантну і варіативну складові, які встановлюють погодинне та змістове співвідношення між освітніми галузями (циклами навчальних предметів), гранично допустиме навчальне навантаження на учнів та загальнорічну кількість навчальних годин. Інваріантна складова змісту загальної середньої освіти формується на державному рівні, є єдиною для всіх закладів загальної середньої освіти, визначається через освітні галузі Базового навчального плану.

*Інваріантна складова* забезпечує єдність навчального процесу, визначаючи зміст загальнокультурної, загальнонаукової і технологічної (трудової) підготовки учнів, прилучення їх до загальнолюдських і національних цінностей. У 12-річній школі ця підготовка здійснюється через обов'язкові освітні дисципліни: мову і літературу, суспільствознавство (громадянознавство), мистецтво, природознавство, математику, інформатику, технології, фізичну культуру та основи здоров'я. Їх набір відповідає структурі діяльності людини, містить знання про людину, природу, суспільство, науку, культуру, виробництво і є змістовою основою для формування в учнів цілісного уявлення про світ на рівні загальноосвітньої підготовки, достатньої для вибору професії та продовження освіти.

*Варіативна складова* змісту загальної середньої освіти формується загальноосвітнім навчальним закладом з урахуванням особливостей регіону та індивідуальних освітніх запитів учнів (вихованців). Варіативна складова створює передумови для відображення у змісті природних, соціокультурних особливостей регіону, а головне — для диференціації, індивідуалізації, а в старшій школі — профільності навчання, задоволення освітніх потреб груп і окремих учнів з урахуванням умов роботи конкретної школи. Значення варіативного компонента в змісті шкільної освіти поступово підвищується. У початковій школі на нього відводиться 8—10 відсотків навчального часу, в основній — 15—20, у старшій — до 35. За неможливості профільного навчання в старшій школі, години варіативного компонента пропорційно розподіляють між освітніми галузями інваріантної частини, використовують для вивчення курсів за вибором. Враховуючи складність і поступовість переходу до 12-річної школи, для кожного ступеня затверджують окремий Базовий навчальний план, що дає змогу точніше враховувати їхні функції.

У початковій школі пріоритетною є загальнонавчальна підготовка з переважанням мовної освіти, яка є метою і засобом навчання, а практична спрямованість змісту, інтеграція знань.

Основна школа зосереджується на розвитку загально-навчальних умінь і навичок, систематичному вивченні рідної мови і літератури, іноземної мови, історії, мистецтва, математики, інформатики, фізики, хімії, біології, географії, фізичної культури, основ здоров'я, технологій (трудове навчання).

Базовий план для старшої школи заснований на ідеях розширення, поглиблення, узагальнення загальноосвітньої підготовки, вибору і самовизначення учнів щодо профілю навчання, розвитку на якісно новому рівні самостійної роботи.

Профільність навчання в старшій школі може реалізовуватися за мовно-літературним, суспільно-історичним, фізико-математичним, природничо-науковим, художньо-естетичним, фізкультурно-оздоровчим (спортивним), професійним (що передбачає здобуття професії) напрямками.

У старшій школі, незалежно від профілю, реалізується інваріантна частина Базового навчального плану, яка становить не менше 65% загальнорічного навантаження. Це потребує зменшення кількості обов'язкових предметів. Через варіативну частину і поглиблене вивчення відповідних предметів в інваріантній частині досягається профільність навчання. Такий підхід

створює умови для збереження обов'язкового загальноосвітнього ядра шкільної освіти. Профільне вивчення багатьох предметів забезпечує належний рівень підготовки випускників школи до вступу у вищі навчальні заклади, але, як правило, не дає професії.

У старшій школі має бути достатньо можливостей для вивчення через інваріантну і варіативну частини курсів і предметів за вибором (економіки, екології, програмування, соціальних тренінгів, автосправи тощо). Отже, у старшій школі передбачено блок обов'язкових для всіх загальноосвітніх предметів, профільні предмети і предмети за вибором учнів.

У Законі “Про загальну середню освіту” визначено норму навчальних годин по класах (1—2 класи — 700, 3—4 класи — 790, 5 клас — 860, 6—7 класи — 890, 8—9 класи — 950, 10—12 класи — 1030).

За дидактичними вимогами ефективно вивчення одного предмета доцільне в інтервалі двох—чотирьох годин щотижня. Відповідно до цього у початковій школі в інваріантній частині має вивчатися загалом до 7 предметів, в основній — до 14; у старшій, що працює як загальноосвітня, — до 16. У профільній школі в інваріантній частині кількість предметів обмежується до 8—9 назв. Протягом навчального року в одному класі основної та старшої школи кількість предметів не може перевищувати 10 назв.

Оновлення Базового навчального плану у зв'язку з перезатвердженням державних стандартів не повинно збільшити тижневе і річне навчальне навантаження учнів. Включення нових предметів до інваріантної частини типових навчальних планів можливе за рішенням колегії Міністерства освіти і науки на підставі результатів експериментальної апробації навчальної програми і навчально-методичного комплексу для учнів і вчителів.

**Навчальна програма** – документ, що визначає зміст і обсяг знань, умінь і навичок з кожного навчального предмета, зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання.

Навчальні програми мають відповідати високому науковому рівню, передбачати виховний потенціал, генералізувати навчальний матеріал на основі фундаментальних положень сучасної науки, групувати його навколо провідних ідей і наукових теорій. У них не повинно бути надто ускладненого і другорядного матеріалу; їх призначення — реалізовувати міжпредметні зв'язки; ідеї взаємозв'язку науки, практики і виробництва, передбачати формування умінь і навичок учнів з кожного предмета.

*Основні розділи навчальної програми:*

- пояснювальна записка, яка містить виклад мети навчання з певного предмета, ознаки процесу (організація навчання кожного класу);
- зміст навчального матеріалу, поділений на розділи і теми із зазначенням кількості годин на кожну з них;
- обсяг знань, умінь і навичок (у їх різновидах) з певного предмета для учнів кожного класу;
- перелік унаочнень, літератури для учнів та методичної літератури для викладачів;
- критерії оцінювання знань, умінь і навичок щодо кожного з видів роботи.

Важливу роль відіграє авторська модернізація навчальних програм залежно від нових методичних знахідок, науково-методичного прогресу і змін в соціальному житті. Так, наприкінці 80-х років минулого сторіччя виникла потреба внесення істотних змін до програм з російської та української літератури, коли було знято заборону на твори незаслужено витіснених з духовного простору письменників, розширено перелік сучасних авторів. Необхідність загального екологічного навчання і виховання значно змінила програму з географії.

Внесенням змін до програм займаються комісії, створені при Науково-методичному центрі Міністерства освіти і науки, до яких входять провідні вчені, спеціалісти-практики.

Відповідно до навчальних програм розробляють підручники і навчальні посібники.

**Підручник** – книга, що містить основи наукових знань з певної навчальної дисципліни відповідно до мети навчання, визначеної програмою і вимогами дидактики.

Підручник повинен забезпечувати науковість змісту навчального матеріалу, якість, точність, простоту і доступність викладу, чіткість у формулюванні визначень правил, законів, ідей. Він має бути написаний точною і доступною мовою, мати чітко розподілений навчальний матеріал за розділами і параграфами, містити ілюстрації, схеми, малюнки, виділення шрифтом важливого матеріалу. Не другорядним є і його художнє оформлення.

*Структура підручника:*

1. Тексти: основний, додатковий, пояснювальний.

2. Позатекстові компоненти: апарат організації процесу засвоєння змісту; запитання і завдання; інструктивні матеріали (пам'ятки, зразки розв'язування задач, прикладів); таблиці; написи-пояснення до ілюстративного матеріалу; вправи; ілюстративний матеріал (фотографії, малюнки, плани, карти, креслення та ін.); апарат орієнтування (вступ, зміст, бібліографія).

За характером відображення дійсності тексти можуть бути емпіричними (відображати факти, явища, події, містити вправи, правила) і теоретичними (містити закономірності, теорії, методологічні знання). Більшість шкільних підручників містить тексти обох типів.

За основним методом викладу матеріалу тексти можуть бути репродуктивні, проблемні, програмовані, комплексні. Репродуктивні тексти — високоінформативні, структурні, зрозумілі учням, відповідають завданням пояснювально-ілюстративного навчання. Проблемний текст подають у формі проблемного монологу, в якому з метою створення проблемних ситуацій позначають суперечності, вирішують проблему, аргументують логіку формування думки. У програмованому тексті зміст подається частинами, а засвоєння кожного інформативного блоку перевіряється контрольними запитаннями. Комплексний текст містить певні дози інформації, необхідні учням для розуміння проблеми, а проблема визначається за логікою проблемного навчання.

Текст підручника може бути аналітичним або синтетичним, побудованим за допомогою дедуктивного чи індуктивного методу. Крім основних, є додаткові тексти, мета яких — розширити, поглибити знання учнів щодо важливих компонентів змісту навчального матеріалу (документи, історичні довідки і т. ін.).

Усі питання і завдання підручників за ступенем пізнавальної самостійності учнів можна поділити на: репродуктивні та продуктивні. Репродуктивні тексти — питання і завдання, які вимагають від учня відтворення знань без істотних змін. Продуктивні тексти — передбачають трансформацію знань, істотні зміни в структурі їх засвоєння або пошук нових знань.

Зміст навчального матеріалу в підручнику може формуватися за: генетичним (у послідовності, в якій він формувався історично); логічним (викладення його відносно сучасної логічної структури відповідної науки); психологічним (з урахуванням пізнавальних можливостей учнів) принципами. У більшості підручників ці принципи переплітаються.

У процесі навчання учитель орієнтується на підручник, бо він конкретизує навчальну програму, показує, який зміст має бути вкладено до запрограмованих тем, як потрібно трактувати певні питання програми та орієнтує учнів щодо методики роботи. Він також потрібен під час підготовки учнями домашніх завдань, повторення матеріалу тощо.

Матеріал підручника необхідно доповнювати додатковою інформацією, бо його зміст надто конспективний і знання, отримані учнями тільки з нього, будуть обмеженими. Тому, крім підручника, слід використовувати додатковий матеріал.

Загальноосвітній навчальний заклад працює за навчальними програмами, підручниками, посібниками, що мають відповідний гриф Міністерства освіти і науки, та виконує навчально-виховні завдання на кожному ступені навчання відповідно до вікових особливостей і природних здібностей дітей.

**Навчальний посібник** — книга, матеріал якої розширює межі підручника, містить додаткові, найновіші та довідкові відомості.

До цієї категорії навчальних видань належать атласи, довідники, збірники задач і вправ, словники, хрестоматії тощо.

Підручники і навчальні посібники сприяють формуванню в учнів навичок самостійної пізнавальної діяльності, самоконтролю, є засобом керівництва їх пізнавальною діяльністю.

Зміст освіти на практиці реалізується завдяки застосуванню певних організаційних форм, методів та засобів навчання.

Ефективні результати навчання потребують одночасного контролю вчителя за ходом розв'язання поставлених завдань і самоконтролю учнів за вірністю виконання навчальних операцій. Контроль здійснюється за допомогою усних, письмових, лабораторних та інших практичних робіт, заліків, іспитів, Контроль потребує оцінки педагогами та самооцінки учнями досягнутих у процесі навчання результатів.